

Йован Раїч і Феофан Прокопович

Про зв'язки Йована Раїча з Києво-Могилянською академією, як і про зв'язки сербського народу з Російською імперією у XVIII ст., «які не були настільки бурхливими, наскільки одноманітними»*, вже достатньо написано. «Основною метою приїзду сербів у Київську академію була підготовка вчителів для сербських шкіл. [...] Але існували й інші мотиви. Найголовніші з них — родинні», бо «велика частина сербів, особливо з Помор'я, назавжди емігрувала до Росії»**. Йован Раїч найчастіше торкався теми, що стосувалася його зв'язків з Емануїлом Козачинським — одним із перших поважних освітніх авторитетів, який пізніше став його покровителем в Україні. Щоправда, Е. Козачинський не був єдиним автором, що впливали на Йована Раїча, з цих теренів. Водночас Й. Раїч, тоді молодий учень, побічно ознайомився з творами Феофана Прокоповича — «основоположника просвітительства»*** у Російській імперії.

Загалом зв'язки Йована Раїча з Малою Росією починаються перед від'їздом до Києва. Він народився 1726 р., у той же час, коли в Карловцях Максим і Петро Суворов розпочали роботу в школі, заснованій на системі російської освіти. Раїч не мав нагоди навчатися тут, оскільки такі заклади схоластичного типу, як і латинські, в Белграді і Карловцях швидко зачинялися. Раїч розпочав навчання у 6 років, а вже будучи 11-літнім, як найкращий учень, став помічником дякона Петра Райковича, який у своїй російсько-слов'янській школі у Карловцях навчав писати і читати дітей. Петар Райкович продовжував діяльність започатковану братами Суворовими. У творі «Точное изображеніе катихисма», пишучи про започаткування шкільної системи між сербами на території Габсбурзької монархії та про свої перші кроки у вивченні букваря Феофана Прокоповича, Раїч залишив важливі свідчення про обставини цієї доби: «Від Її високості Анни Іванівни, імператриці всієї Росії, було послано Великоруса Максима Суворова, який родом із самої Москви. Коли він

* Никола Радојчић, «Кијевска академија и Срби», у: *Српски књижевни гласник*, XXXI, бр. 9, 1. нов., 1913, 668.

** Валеријан Прибићевић, «Срби питомци кијевске академије у времену од 1721–1762. год», *Богословски гласник*, бр.4, 1905, 250.

*** Д.Д. Благој, *История русской литературы XVIII века*, Москва, 1945, 56.

приїхав, то привіз із собою велику кількість букварів і граматик (і мені, тоді ще малому, усміхнулося щастя, щоб отримати у подарунок букварик з восьми сторінок), і тоді користування дощечками залишилося у минулому [...]»*. На основі цих подарунків «митрополит Мойсіє [Петрович] створив слов'янську і латинську школу, і таким чином започаткував русифікацію сербського духовного життя»**, а буквар Прокоповича став «однією з тих книг, за допомогою яких стара сербська, "сербульська", літературна мова перетворилася на російсько-слов'янську, відповідно слов'яно-сербську літературну мову»***.

Так само й у самій Російській імперії буквар мав освітнє та релігійно-просвітницьке значення і, частково, політичну місію. Він був «першою книгою, яка давалася дітям у руки на початку навчання; водночас, простому народу він замінював усну церковну проповідь. Тлумачення заповідей і символів віри викладалося дітям як матеріал для початкового тренування читання і для вивчення напам'ять; разом з тим воно викладалося народові як засіб для правильного розуміння основ православної віри. Таким поєднанням двох завдань однією книгою очевидно відображається погляд Феофана і Петра Великого на народ як натовп нерозумних дітей, яких потрібно виховувати і навчати таким же способом, як і малолітніх: за допомогою букваря і лозини. Лозину тримав у своїх руках Петро, а про буквар клопотався Феофан»****.

Автобіографічний запис Раїча про перші кроки у шкільній освіті з'явився наприкінці його життя*****. Його вважають не лише важливим свідченням культурно-політичних обставин, але й, насамперед, автобіографічним фактом, що указує на відомі елементи поетики Раїча. Із «Букваря» Йован Раїч навчився основам писемності і сповіданню православної віри. Але вже тоді мав ознайомитися й з основними ідеями просвітництва.

* Јован Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у царским државама*, превод Ђ.П. Даничара Штампарија браће Јовановић, Панчево 1884, 21.

** Мита Костић, «Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби, Прилог историји нашег рационализма», у: САН књ. XVII, Зборник радова Института за проучавање књижевности, књ. 2, Београд, 1952, 79.

*** Димитрије Кириловић, «Буквар Теофана Прокоповича код Срба», у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, III, Нови Сад, 1956, 18.

**** Петаръ Морозовъ, «Феофанъ Прокоповичъ какъ писатель», С. Петербургъ, 1880, 278–280. Наведено према Димитрије Кириловић, «Буквар Теофана Прокоповича код Срба», у: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, III, Нови Сад, 1956, 14–15.

***** 1795. године Јован Рајић јесамоза девет дана написао дело *Точное изображение катихизма* чији се један део може сматрати његовом аутобиографијом.

Про це свідчить як структура самого букваря (насамперед, цілі і призначення, зазначені у передмові російського та пристосованого сербського видання), так і той факт, що «Буквар» Прокоповича дійсно був «складовою частиною Регламенту», який «Прокопович написав і за дорученням царя Петра надрукував 1720 року як одну з трьох книг, які у Регламенті прописує під заголовком “Первое учение отрокомъ въ немже буквы и слоги. Таже: краткое толкование законнаго десятословия млтвы гдњи, смвола въры и девяти блаженствъ. Повъленіемъ всеросс. Держ. Петра Великаго, Императора и самодержца всероссійскаго. Четвертое изд. Напечатана при Санктпетербургъ в трицкомъ Александроневскомъ мнтръ 1721 л. мца іуліа”»*.

Однак у контексті культурно-політичних подій, зокрема русифікації сербської мови і культури, важливо наголосити також на тому факті, що «Буквар» Прокоповича, опираючись на просвітительські ідеї, програмно сформульовані в Регламенті, певною мірою відкрив шлях для опосередкованого впливу західноєвропейської раціоналістичної думки. Свою роль у русифікації сербської культури та мови «Буквар» Прокоповича відігравав «приховано», оскільки 1768 р. митрополит Мойсей Петрович наказав підготувати нове його видання, щоб усунути всі ознаки, які вказують на те, що книга російська, адже на той час в Австрії було заборонено ввезення книг з Росії. Тому, «потрібно було цю російську книгу одягти у нові шати і надати їй лояльного вигляду перед австрійською владою»**. «З Духовним регламентом царя Петра I у третьому десятилітті XVIII століття вперше із Росії було ввезено до сербів нові ідеї раціоналізму, критичного ставлення до церкви і традицій, про необхідність освіти і потребу світової науки як основного засобу для розвитку і звільнення духовного життя народу від тодішнього середньовічного релігійно-церковного опікунства. [...] Тому, відповідно до цього, історія Духовного Регламенту Петра Великого 1721 року і букваря Прокоповича представляє для сербів у той же час і початкову історію сербського раціоналізму у XVIII столітті»***.

Уже на початку навчання Йован Раїч ознайомився з просвітительськими ідеями, які суттєво впливали на політичне, релігійне та культурне життя Російської імперії першої половини XVIII ст. Цей досвід пізніше відобразився на способі його мислення і, певною мірою, направив Раїча на шлях формування себе як одного

* Мита Костић, наведена праця, 70.

** Димитрије Кириловић, наведена праця, 19.

*** Мита Костић, наведена праця, 89.

з представників сербського релігійного просвітництва. Одним словом, гостра критика неосвіченості та марновірства і пародіювання звичаїв замість істинної набожності як ключової ідеї (релігійної) просвітництва, які Раїч, імовірно, вперше зустрів у передмові до «Букваря», а розвивав їх і плекав, вивчаючи різну літературу протягом свого навчання, домінантно окреслили такі його твори як *Исторія*, *Трагедія* и *Точно изображение катихисма*.

Засвоєння і дотримування хоча б основних постулатів православної догми як вірного шляху до етичного порядку, наслідком якої є соціальна благодать на цьому світі та, з іншого боку, блаженство і спасіння душі, імпліцитно ставлячи у звання просвітителя насамперед процес просвічення, відкриває одне з центральних питань просвітительської філософії — питання відповідальності. У Регламенті підкреслюється важливість індивідуального вибору, що є дзеркалом відповідальності і зрілості окремої людини, а також зазначається, що якщо народ вивчить хоча б основи православного сповідання, обмеженого догмою і заповідями, то, ймовірно, він залишиться на шляху гідності. А якщо хтось при таких повчаннях зостанеться морально зіпсованим, то буде відповідати перед Богом сам, а не його вчителі. Кілька десятиліть тому в своїй «Відповіді на питання, що є просвіта» Еммануїл Кант виділить саме відповідальність як ключовий показник зрілої, тобто просвіченої, індивідуальності, яка більше не приховується за колективом, а сміливо приймає рішення і відповідає за свої вчинки.

Завершуючи повчання останнім оповіданням першої частини «Цветника», який ілюструє Гідність, перш ніж перейти до іншої частини, котра стосується Вади, Йован Раїч притягує свого читача до відповідальності і безпосереднім звертанням залишає за ним свободу вибору: «Человѣче! Здѣ предложена имаши блага и зла, избери себѣ, еже хоцещи»*. Окрім загальних порад, які походили з християнської гідності, і на противагу критиці розпусної і грішної поведінки, досить часто Раїч подавав у повчаннях конкретні приклади, здебільшого з історії. Описуючи у завершальній частині другого тому «Історії» умови життя у Сербському царстві золотої доби, Й. Раїч насамперед акцентує увагу на обставинах, які призвели до розорення. Відповіді за ці події він вимагає насамперед від царів Душана й Уроша.

У контексті дослідження зв'язків між творами Йована Раїча і Феофана Прокоповича варто простежити, у який спосіб

* Јован Рајић, *Цветникъ*, Будим, 1802, 378.

проблема відповідальності подана в іншому творі Раїча — драмі «Трагедія сиречь печална повѣсть ѿ смерти послѣдѣго црѣ сербскаго Уроша пѣтаго, и ѿ паденіи сербскаго царства».

Картина занепаду роду Неманичів і в «Історії», й у «Трагедії» розкрита як провина царя Душана*. З одного боку, падіння царства автор пояснює гріхом Душана і Божим покаранням, яке торкнулося не тільки його прямих нащадків, а й усього роду. У «Трагедії» таку позицію займає Мінерва, відкрито приписуючи спадкову вину царю Душану та звинувачуючи його за помилкову оцінку Вукашина. З іншого боку, автор вважав Душана відповідальним за байдуже ставлення до своєї освіти й навчання сина Уроша. Грунтуючись на «Житију цара Душана», Раїч показує, що саме недосконале виховання та надто раннє одруження принца Уроша відсторонили його від науки і зумовили нездібність до володарювання, яка врешті призвела до розорення і спустошення царства**. Однак акцент на цих фактах зроблено лише в «Історії», а в «Трагедії» образ юнака розвинено в межах вищезгаданого тону барокової поетики: вбивця і узурпатор Вукашин — Урош як жертва вбивці та як жертва гріха предків. Запозичуючи драматичну основу з «Траєдокомедіє», Раїч, під впливом цього обрамленого концепту, розвивав базу для характеристики образів Вукашина, Уроша і Душана, у той час, як ідею про необхідність просвіти він розробляв через алегоричні поняття в оригінальних третіх явах, яких у «Трагедії» Козачинського немає. Ті програмні елементи, які лежать в основі філософії просвітництва у драмі Раїча, в цілому походять зі структурно-семантичного потенціалу алегорії. У «Траєдокомедії» вона має відмінну природу по відношенню до алегорії і двох сцен, заснованих на алегоричному значенні біблійних парабол, які ми знаходимо у «Траєдокомедії»***.

Одним із оригінальних образів алегоричного характеру, що зустрічаються лише в «Трагедії», є тінь Душана. Ідею такого структурного рішення, яким відкрито звучить критика і засуджуються помилки окремих людей та народу, що бідує в неосвіченості та перебуває на каторзі в марновірства, Раїч міг здобути, читаючи не «Траєдокомедію» Еммануїла Козачинського,

* Јован Рајић, *Историја словенских народа*, том I, Предисловіе, Матица српска, Орфеус, Нови Сад, 2002, (ненумерисана) 23–24. страна.

** Јован Рајић. *Историја словенских народа*. — Том II. — С. 635 и 650.

*** Више о овом проблему у: Драгана Грбић. «Поступак алегоризације у Рајићевој драми Трагедија»; у: Драгана Грбић. *Алегорije ученог пустињољубитеља*. — Институт за књижевност и уметност, Београд, 2010. — С. 274–363.

а, можливо, багатьма роками раніше читаючи «Траєдокомедију» Феофана Прокоповича, який сам на титульній сторінці жанрово визначає свою драму *Владимиръ всѣхъ Славенноросійськихъ странъ Князь и Повелитель*. Незважаючи на те, що драму Козачинського Раїч переписав, будучи учнем у Карловцях, заради власної забави*, переробив він її лише кількома десятиліттями пізніше, коли вже безперечно мав значний читацький досвід, розвинутий на античній і західноєвропейській літературі, а, разом з тим, неодмінно, і на творах Феофана Прокоповича.

У драмі Прокоповича «Дух князя Ярополка нарікає на свого вбивцю — брата Володимира, його викликав із могили братовий намір завести в Києві християнство»**. Хоча за мотивно-тематичною композицією «Трагедія» Раїча про вбивство царя Уроша і падіння Сербського царства повністю відмінна від «Володимира» у плані структурних елементів, які через характеристику і розвиток образів наперед порушують драматичну дію, деякі основні елементи, типові для традиції західноєвропейських моралістів і шкільної драми, втілені, наприклад, в образах жерця і духів, присутні й у Прокоповича. Вибираючи одну з ключових подій російської історії — Володимирове «навернення Росії у християнство»*** на межі X–XI ст., Прокопович провів паралель зі своєю добою, бо «Володимир — це алегорія Івана Мазепи, але десь на тому рівні, на якому в «Олексії, чловіці Божім[...]»****. Так само і Йован Раїч, беручи подію XIV ст., спробував за допомогою історичних образів дати своїм сучасникам поради в дусі релігійної просвіченості.

Образ тіні Душана, як і образ Ангела, є проявами фантастичної природи, які, відповідно, походять із пекла і неба. У Раїча їхня функція реалізується в сфері тлумачення національної історії. Ангелова порада Урошеві узгоджена з появою іншого образу

* Претпоставља се да је Рајић учећи се у Карловцима можда чак и учествовао у изведби *Траєдокомедије*. Такође је интересантно указати на Ерчићеву тврдњу да је Козачински наслов за своју драму *Траєдокомедија* позајмио од Прокоповичевог *Владимира*. Властимир Ерчић, «Животопис М. Козачинског» у: Козачинскиј, *Траєдокомедија*, Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Српско народно позориште, Београд-Нови Сад, 1980.

** Валерій Шевчук: «Гефан Прокопович. Життя і творчість», у: Валерій Шевчук, *Муза Роксоланська, Книга друга Розвинене Бароко Пізне Бароко, Либідь, Київ, 2005, 308.*

*** Димитрије Оболенски, Роберт Оти, «Владимир I и преобраћење Русије», у: Димитрије Оболенски, Роберт Оти, *Историја Русије*, Сію, Београд, 2003, 76–79.

**** Валерій Шевчук: «Гефан Прокопович. Життя і творчість», у: Валерій Шевчук, наведена праця, 310.

тієї ж концепції — тіні царя Душана. Причини загибелі тінь Душана пояснює спадковою провиною, й Ангел радить Урошеві терпіти неминучі страждання на землі, щоб у такий спосіб спокутувати гріхи предків, і обіцяє йому після земної жертви місце в раю. Із діалогу Мінерви з духом царя Душана імпліцитно можуть визначитися усі ті просвітительські елементи, які є найголовнішими у кінці драми, в пісні «Серблія» *исходјашчи в Кесарију појет пјесн сију* (или *Прискорбна горлице!*).

* * *

Основи освіти, здобуті з творів Феофана Прокоповича у Карловцях і, найімовірніше, на уроках самого Еммануїла Козачинського, Йован Раїч розширював подальшим навчанням. Таким чином, або ж через посередництво російських і українських авторів, або ж під час свого безпосереднього проживання у Малоросії він постійно підтримував з нею духовний контакт.

Й. Раїч швидко досяг успіхів у навчанні і проявив себе як здібний учень, тому 1744 р. під покровительством учителя Петра Райковича він поїхав до єзуїтської гімназії в Коморані. Чотирма роками пізніше, наляканий примусом зміни віри, Раїч переходить у протестантську гімназію в Шопроні — лютеранський Лісеум. Досвід і знання, отримані Раїчем в уніатських школах, були важливими не лише для нього, але й для усього сербського православного народу. Завдяки вивченню у тих школах катехісису, Раїч усвідомив, що він дійсно є католицьким і введений зусиллями австрійського двору для користування православних сербів, аби його прийняття, як початково вирішив Синод, сприяло поуніаченню. «Цей катехісис — абсолютно як римський, а створив його єзуїт Петро Канізіє». Побачивши цей вислів, архієреї червоніли. І знову архієпископ запитував архімандрита: «Звідки Ви знаєте, що це римський катехісис?». Архімандрит відповідав: «Звідти знаю, що сам, коли перебував у єзуїтській школі в Коморані, кожної суботи разом з іншими своїми однокашниками мусив вивчати з нього на пам'ять лекцію [...]»*.

У 1753 р. Йован Раїч став учнем православної Духовної академії у Києві. Вперше він вирушив до Києва, гнаний ідеєю удосконалення теологічної науки, долаючи пішки 50 миль від Відня до Братислави (про це занотовано й у його щоденнику)**. Йован Раїч прямував до Києва, оскільки «де б ще міг навчатися дякон?

* Јован Рајић. *Историја катихизма православних Србаља у цесарским државама*. — С. 42.

** Ђорђе Мушицки «Податци за животопис архимандрита Јована Рајића», у: *Летопис Матице српске*. — Књ. 120. — 1879.

Хіба-що у Києві або Москві»*, як слушно зазначив Досітей Обрадович на прикладі Раїча. У Київській духовній академії система богословського вчення була зорієнтована на боротьбу православних проти римокатоликів**. За допомогою набутих тут знань Раїч хотів заснувати і утвердити свою теологічну діяльність проти католицької та протестантської віри, яку таємно розпочав ще у Коморані і Шопроні.

За час навчання Раїча у Києві в Академії змінилося два ректори. У період із серпня 1752 р. до серпня 1755 р.*** ректором був Григорій Осипович Кониський (1717–1795), паралельно — викладач богослов'я. Ставши Мстиславським, Оршанським, Могильовським єпископом (а згодом, 1783 р., і Білоруським архієпископом), він залишив посаду ректора. Від 10.9.1755 до 2.7.1758 Академію очолив Манасія Максимович (світське ім'я Михайло, ?–1758). Зайнявши ректорську посаду, він очолив і кафедру богослов'я, де викладав також історію православної церкви****. Як зазначає З. І. Хижняк, обидва викладачі перебували під впливом творів Феофана Прокоповича, а в контексті записів про міжнародне значення і зв'язки Київської духовної академії дослідниця наголошує на тому, що «багато знаних потім письменників, істориків, просвітників, художників, педагогів Сербії, сотні сербських юнаків отримали освіту в Київській академії, зокрема — відомий сербський історик, драматург, просвітник Іоан Раїч, будимський єпископ Діонісій Новакович, громадський і культурний діяч Арсеній Стойков, художники Герасим Зеліч, Йосиф Сербин, Васа Остоїч, Йован Четир Грабован. Відроджене ними національне мистецтво носило глибокі сліди київської художньої школи»*****.

Наполегливість, старанність і точність у навчанні як основні елементи схоластичного підходу до науки Йован Раїч засвоїв ще в нових школах у Карловцях. Займаючись у Київській духовній академії, насамперед, геологією, філософією і риторикою, Раїч сформував власне християнське православне вчення і узгодив

* Досітей Обрадовић. *Живот и прикљученија*. — Нолит, Београд, 1987. — С. 87.

** Никола Радојчић. *Српски историчар Јован Рајић*. — Научна књига, Београд, 1952; Nikola Radojčić «Rajićeva Hrvatska istorija» у: *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*. — Sv. 222. — Zagreb, 1920.

*** Зоя І. Хижняк. *Ректори и Києво-Могилянської академії 1615–1817*. — Вид. дім «КМ Академія», Київ, 2002. — С. 146.

**** Зоя І. Хижняк. Наведена праця. — С. 150.

***** Зоя І. Хижняк. Валерій Маньківський. *Історія Києво-Могилянської академії*. — Вид. дім «КМ Академія». — Київ, 2003. — С. 149.

його з гуманістичними положеннями та схоластичними принципами, на яких ґрунтувалася наукова система даної інституції. Це визначить і тип просвіченості в опусі Раїча. У період свого навчання і професорування він цікавився творами тих авторів, які позначилися на релігійному та культурному житті Російської імперії першої половини XVIII ст. Ще молодим учнем Йован Раїч розпочав роботу над переписуванням і перекладом богословських творів. Так, 1749 р. у Сопроні Йован Раїч переписав «Каноник» — перший збережений твір із підписом автора, а 1751 р. закінчив виписки із твору Стефана Яворського «Камінь віри». У 1756 р. у Москві Раїч переписав «Зразок відречення» Феофана Прокоповича. 1764 р. у Венеції було надруковано його переклад «Слово про грішного чоловіка» Гедеона Криновського, а наступного року в Яшию — книгу «Виправлення грішника духом смирення». Цей твір Раїча значною мірою спирався на «Духовний регламент» і вважається документом політичної природи. Стосовно самого «Регламенту» відомо, що в ньому зазначається обов'язок священика повідомляти належним службам і органам усе, почуте на сповіді, що є негативно спрямованим проти Володаря і його дому. Таїнством сповіді доводилося нехтувати: у такий спосіб вона ставала фактором, що контролюється державою. Оскільки вищезазначені принципи повторюються у творі Раїча, то книга постає твором політичної літератури, який задовольняє інтереси габсбурзького абсолютизму*.

Будучи професором богослов'я в Новому Саді, Раїч у період з 1764 до 1768 р. працював над своїм найоб'ємнішим богословним твором у п'яти томах — «Теологическом телу», який містить чимало перекладів і виписок, запозичених здебільшого у Феофана Прокоповича.

Уперше, 1757 р., повернувшись із Києва ученим православним богословом, Раїч не знаходить наснаги серед власного народу, тому кількома роками пізніше знову вирушає в дорогу. Він зрозумів, що разом зі збереженням віри народу потрібне і освічення в сфері національного ідентичності, що можливо втілити тільки шляхом нагадування про його власну історію. Знаючи, що найбільша скарбниця документів важливого історичного значення знаходиться у Хіландарі, Раїч 1757 р. вдруге вирушає до Києва, щоб отримати повний дозвіл з Царєграда, а звідти далі прямує на Святу Гору, де перебуває протягом трьох місяців 1758 р.

* Владимир Вукашиновић. *Српска барокна теологија*. — Издавачки фонд Српске православне цркве. Архиепископије београдско-карловачке. Епархијски управни одбор Епархије жичке. — Беседа, Београд, Краљево, Нови Сад, 2008. — С. 56.

Образ гордого і самовпевненого Йована Раїча, який володів російським дозволом, виданим у Києві, постає перед читачем «Мореполаванија» — відомого твору, написаного у вигляді дорожніх нотаток з автобіографічними елементами, які охоплюють період Раїчевої подорожі на кораблі з молдавського міста Яшия до Святої Гори (19. 6. 1758 — 7. 8. 1758). «І так, милістю Творця 20. Іюліа рано в польъ девѣ таго часа в газъ, а в самой полдень в Царградъ къ брегу пристахомъ. Гдѣ вамоши царскіи весь корабль осматривать начали, и насъ осмотривше отпустиша. Тутъ же и харачій преибѣгше харачъ требовахъ; но мы имъ дерзновено пашепоортъ рѣсскій показавъ уста заградихомъ, они же пориказали намъ съ корабля выбратсы»*.

Після свого другого від'їзду на чужину заради науки Раїч знову повернувся і залишився служити сербському народові, науці і православ'ю. Короткий час після свого першого повернення з Києва він працював професором географії та риторики, а пізніше — директором Латинської школи у Сремських Карловцях. Пізніше, проживаючи при дворі владика Вікентія Відака у Темішварі, Йован Раїч викладав майбутнім богословам, а у 1764 р. на запрошення друга і захисника, угорського єпископа Мойсея Путника переїхав до Нового Саду і працював там професором богословської науки. Відмовившись 1770 р. від пропозиції митрополита Йована Джорджевича зайняти місце священника в церкві св. Георгія у Відні і коректора слов'янських книг у друкарні Курцбека, Раїч таким жестом свободи і «непідвладної» волі викликав до себе ненависть і здобув ще одне прізвисько — дикий богослов. Сподіваючись на мир і духовну роботу, Мойсей Путник у 1772 р. висвятив Йована Раїча в чернецтво в Ковильському монастирі, де той згодом став архімандритом і працював аж до своєї смерті 1801 р.**

* * *

Окрім цих символічних зв'язків Йована Раїча з Києвом, прокладених життєвою стежиною, надзвичайно важливу роль у формуванні його світогляду відігравали твори російських та малоросійських письменників, які відбилися у поезиці Йована

* Јован Рајић. *Мореполаваније Ивана Раича 1758 года*, у: *Зборник Јован Рајић — живот и дело*, уредила Марта Фрајнд. — Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997. — С. 184.

** За хронологију живота и рада Јована Рајића видети: Станиша Војновић. «Хронологија живота и рада Јована Рајића», у: *Зборник Јован Рајић — живот и дело*. Уредила Марта Фрајнд. — Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997. — С. 7–27.

Раїча і через його творчість позначилися на сербській літературі другої половини XVIII ст. Твердження Ніколи Радойчића про те, що без розуміння впливу Київської духовної академії на сербів неможливо зрозуміти початок і середину їхнього XVIII ст., може усвідомлюватися як у сенсі поетичних напрямків, так й у сфері політично-релігійних зв'язків. Саме своєю тематичною і жанровою різноманітністю — історія, теологія, література — творчість Йована Раїча, певно, найкраще серед праць сербських авторів XVIII ст. ілюструє це думку.

У праці «*Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII століття*» в енциклопедичному визначенні поряд з іменем Йована Раїча виділено три твори, які репрезентують різноманітність його творчості. Усі вони безпосередньо пов'язані з Києво-Могилянською академією. «Ще навчаючись у КМА, виявив інтерес до слов. історії. Створена ним на батьківщині 4-томна “Історія слов'янських народів, насамперед Хорватів, Болгар і Сербів” (Відень, 1792–95) стала однією з гол. підвалин відродження серб. нації. Р. переклав серб. мовою проповіді найвидатніших укр. проповідників, що ввійшли до його збірки “Проповіді, перекладені чи точніше сказати переложені з руської” (1794, у 3 ч.) 1798 доповнив і видав п'єсу М. Козачинського «Трагедія, сиречь печальная повесть о смерти послѣднего царя сербского Уроша Пятого и о падении сербского царства» (1734), яка відтворювала істор. минуле серб. народу. П'єса написана староукр. книжною мовою, була першим драм. твором у серб. л-рі, поширювалася у списках»*. Усі літературні твори Раїча, як оригінальні, так і створені шляхом переробки і перекладу, суттєво окреслені алегоричним значенням.

Стефан Яворський, перший вірець Йована Раїча, і Феофан Прокопович, до творів якого Раїч повертався кілька разів, за природою своєї творчості, релігійною і політичною приналежністю в історії української літератури зазвичай вважаються протилежностями один одного. Але в опусі Йована Раїча, так і в межах Карловацької митрополії обидва автори розглядаються разом. У літературно-поетичному контексті найбільш ілюстративним прикладом відмінностей, які відкривають через поетичні й релігійні та політичні невідповідності, містяться в їхньому розумінні риторики — у схоластичному підході до теології, яка є зброєю політичної апології та основою літературної творчості.

* *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання.* Упоряд. З. І. Хижняк, за ред. В. С. Брюховецького. — Вид. дім «КМ Академія», Київ, 2001. — С. 252.

У Києві засади риторики і поетики сформували Феофан Прокопович (творами «*De arte poetica*» і «*De arte rethorica*») та Стефан Яворський трактатом «*Риторична рука*». Імплицитні протестантські ідеї у Прокоповича, і, відповідно, католицько-езуїтські в Яворського, хоч і були ключовими, але мали відмінності у трактуванні риторики й ораторського мистецтва у творах обох авторів. Яворський, наслідуючи думку Аристотеля про важливість емоцій із другої книги «Риторики», підтримував виразну жестикуляцію заради досягнення сильних емоційних ефектів і переконливої бесіди. При цьому, він наводить «руку, як алегорію риторики» і «пальці, як її елементи», а «останній, п'ятий палець риторики, який називається вимова», Яворський присвячує тлумаченню використання голосу і рухів під час проповіді*. На противагу цьому, Феофан Прокопович у «Духовному регламенті» разом із протестантським поглядом на ораторську практику, в якій суть упевненості походить як із гарно вивченого предмета, так і зі специфічних особливостей особистості мовника, виступає проти «надмірного проповідницького пародіювання, відкрито натякаючи на прокатолицький метод Стефана Яворського»**.

Серед сербів, які проживали на півдні Габсбурзької монархії, разом із вищезгаданими були відомі й інші твори цих двох авторів. Із теологічного твору Яворського «*Камінь віри*» Раїч зробив об'ємні виписки, ще будучи учнем езуїтської гімназії, а Віссаріон Павлович, найвірогідніше, створив свою школу на принципах освіти з «Духовного Регламенту», який зберігав у власній бібліотеці. «Міркування, представлені Прокоповичем і Яворським у Карловацькій митрополії, тлумачаться як цілісна узгоджена точка зору. Одна з причин такого міркування засновується на тому факті, що їхні твори не розглядалися у світлі боротьби церкви з державною реформою, а були поставлені на службу подібних інтересів Карловацької митрополії»***.

* * *

Відмінності в поетиці Стефана Яворського і Феофана Прокоповича були помічені завдяки визначеним позиціям, представленим у їхніх риториках. Відслідковуючи зв'язки Йована Раїча з Києво-Могилянською академією на прикладі алегорії як

* Мирослав Тимотиєвић. *Српско барокно сликарство*. — Матица српска, Нови Сад, 1996. — С. 191

** Мирослав Тимотиєвић. Наведена праця. — С. 191.

*** Мирослав Тимотиєвић. Наведена праця. — С. 162.

центральної фігури не лише Раїчевої творчості, але і сербської літератури XVIII ст., можна виявили відомі поетичні подібності і відмінності, побувані на засадах риторики.

У зв'язку з початком шкільного навчання Йована Раїча вже згадувалися імена Феофана Прокоповича і Еммануїла Козачинського, а частиною з оригінального опусу Раїча, яка, ймовірно, об'єднує цих двох авторів, є вірш «СЕРБЛІА *исходѣиши в Кесарију поѣт пјесн сију*» (або «Прискорбна горлице!»).

Ця поезія вперше була опублікована 1798 р. як фрагмент Раїчевого твору «*Трагедіа сиречь печалнаѣ повѣсть ѿ смерти послѣдѣго црѣѣ сербскаго Уроша пѣтаго, и ѿ паденіи сербскаго царства*». Але через винятково складний генезис, важко стверджувати, коли саме її створено в остаточній формі. Відомо, що різні її варіанти могли з'явитися уже на початку другої половини XVIII ст. у рукописних поетичних збірках. Вважалося, що цей вірш Раїча написано у вигляді переробки поезії Еммануїла Козачинського, яка є частиною «*Траєдокомедије*» (*И тогда вси шест школ, со Сербиею поют пѣсн сию**, дуже часто перша півстрофа «Преславна Сербие» використовується як заголовок). Імовірно, що він з'явився за зразком вірша Феофана Прокоповича «*Плачъ Малія Россіи на проклятихъ Ляхолубцовъ*», переписаного Раїчем у Києві 1755 р. Однак незважаючи на те, що вірш «Сербліа», очевидно, було написано у період великої популярності поезії «Преславна Сербие», яка існувала самостійно і після видання «*Траєдокомедије*», він є оригінальним твором Йована Раїча, що зустрічається в різних джерелах інспірації.

У контексті згаданого трактування риторики і, насамперед, відношення до стилістичних фігур, а також у світлі часто наголошуваного в літературі факту зв'язків Козачинського та Раїча, важливо відзначити, що, на основі методу алегоризації, поезія «Сербліа» ближча до твору Феофана Прокоповича, ніж до вірша Еммануїла Козачинського.

На відміну від Сербії у «*Траєдокомедији*», де в діалозі беруть участь персоніфіковані образи шкільних дисциплін, алегоричне значення яких полягає у функціональному виділенні ролі науки й утвердженні шкільної системи, завдяки чому закріплюється жанр шкільної драми, у «*Трагедіи*» Раїча Сербія, найімовірніше (оскільки немає дидакалії, яка б це експліцитно підтвердила), провадить «діалог» із патріархом (він залишається на сцені навіть після другої яви) й через низку алегоричних образів відкриває

* Мануил (Михаил) Козачински. *Траєдокомедия*, тринадцятое дѣйствиѣ, у: Властимир Ерчић. Наведена праця. — С. 559–563.

істинну загибель власного царства. Так само, «Преславна Сербие» Козачинського має двопланову структуру — у першій частині (три початкові строфи) Сербія побивається через убивство царя, кінець роду та неповагу духовництва й церкви; у другій частині вірша вона прославляє патріарха Вікентія Йовановича, який утвердив шкільну освіту і здобув милість австрійського царя, котрий отримав сербську корону. Першу частину вірша Козачинського виконано у сповненому жалю тоні, відповідно, в інтонації плачу, тоді як у другій частині піднесеним тоном акцентується на образі патріарха Йовановича і значенні шкільної освіти, що оформлюється інтонацією оди. Така дуальна структура, з точки зору жанру, на мікрорівні відображає «мішанину» жанрів у творі цілому — трагедії та комедії. При цьому елементи, що становлять джерело гумору, не вважаються комічними, і тільки своїм святковим піднесенням і оптимістичним поглядом у майбутнє протистоять серйозному й трагічному пафосу минулого.

Вірші Раїча та Прокоповича, разом із визначенням жанру у передмові «Трагедії», послідовно написані у формі плачу, а жалібність в обох творах розкривається крізь комплекс мотивів із виразним алегоричним потенціалом.

Загалом же вірш Йована Раїча «Серблія» побудовано на алегорії наративного типу, основний мотив якої — загибель царства — репрезентується фігуральним алегоричним образом безвідрадної Сербії. Наративна алегорія* передбачає існування фабули в самому алегоричному образі, а основна думка оповідання інтерпретується на багатьох рівнях. Відповідно до цього, «фабула» вірша розвивається крізь низку алегоричних картин, підпорядкованих основній ідеї алегорії. Провідна ідея вірша — переселення сербського народу з півдня на північ внаслідок обставин, які призвели до політичних і релігійних блукань, — розвивається через решту мотивів у алегоричних образах, які систематично нанижуються на головну «фабульну нитку» вірша. Наративним типом алегоризації, послідовним розвитком мотиву про загибель країни, оформленим жалібним тоном, який розвивається у вигляді плачу, Раїч наближається до вірша Прокоповича «Плачъ Малія Россіи на проклятихъ Ляхолубцовъ»**. Але основний характер

* Више о томе у: MacQueen, John: *Allegory*. — Methuen&Co Ltd, London, 1978; и Fletcher Angus: *Allegory The Theory of a Symbolic Mode*. — Cornell University Press, Ithaca, New York, 1967.

** Теофан Прокопович. *Плачъ Малія Россіи на проклятихъ Ляхолубцовъ*, перепис Јована Рајића, у: Светозар Матић. «Песме Јована Рајића», у: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. — Књ. 4. — 1924. — С. 223–224.

центрального та всіх інших алегоричних образів у вірші Раїча відрізняється від наявних у поезії Прокоповича. Водночас між ними існує спільна риса: обидва письменники використовують типові мотиви для зображення супротивника. У Раїча головний фігуральний алегоричний образ втілюється у мотиві зі сфери фауни. Відтак, Сербія зображена у вигляді зоологічної фігури — горлиці, у той час як у вірші «*Плачъ Малія Россіи*» образ держави представлений алегорією антропоморфного характеру — Росія-матір. Подібно до Прокоповича картину загиблого царства зобразив Орфелін у вірші «*Плач Сербії*» (1762/1763, майже одночасно із досліджуваною поезією Раїча), формуючи картину країни через алегоричний образ матері, не здатної більше захищати своїх дітей, відповідальних за її гірку долю.

Обираючи мотив пташки-горлиці як основу для свого алегоричного образу, Раїч уписує у свій вірш ширшу ідею. Алегорія горлиці подовжує низку алегоричних образів фігурального типу, що мають зневажливе символічне значення. Цей образ побудований на основі мотиву орла як символу верховного бога Зевса — Юпітера, що після прийняття християнства стає і символом принципу Сонця та зображується на гербах великих християнських держав. Алегоричні образи, засновані на мотивах сокола та яструба, також широко використовуються у негативному значенні супротивника, хижака та узурпатора. Між орлом з одного боку і соколами та яструбами з іншого з'являється алегоричний образ, створений на мотиві голуба (відповідно, горлиці — фемінізованого символу через граматичний рід держави), як 1) символу Святого Духа, який своєю печаллю наголошує на потворності світу і відсутності духовності на землі, а також на визволенні просвічених держав, що за допомогою розумового світла та чистоти сердечної можуть здобути радість спасіння у земному житті. Проте горлиця як основна алегорія у вірші в той час же з'являється як голуб — 2) символ свободи, яка можна повернути лише завдяки розумній поведінці. Усі інші мотиви зі сфери фауни — гніздо, пташенята, крила — розвивають алегоричний образ фігурального типу, відповідно, розгортають фабульну нитку наративної алегорії у вірші в цілому.

Незважаючи на те, що тематичною основою печалі за долею сербського народу вірш Раїча з образом пташки як ключового мотиву в розвитку алегорії зооморфного типу подібний до жалоби Прокоповича над долею малоросів, він таки віддалений від вірша «*Плачъ Малія Россіи*», але наближається до інших українських поетичних творів XVIII ст. «У вірші українського гетьмана

і поета Івана Мазепи Україна зображується у образі чайки: Ой горе, горе / Чайці-небозі, /Що вивела чаєняток / При битій дорозі!»*.

Проте Раїч не випадково обирає саме орла захисником горлиці. «Орелъ мой высокопарный, / сильный, крѣпкій, и преславный»**, якого горлиця у «Трагедії» обирає захисником, подібний до «двоголового орла», зображеного на гербі Російської імперії і Габсбурзької монархії. Раїч обирає його символом своєї поеми «*Бој змаја са орлови*» (1791). «Орао орла позива, / опет двојеглавна, / Са запада у помоћ / с орлићи преславна»***.

На відміну від трагічного пафосу, яким забарвлена доля сербського народу в драмі Раїча, і серйозного інтонаційного тону, яким критикуються усі вчинки, що призвели до такого стану, в поемі «*Бој змаја са орлови*» критика божевілля означена сатиричним тоном. Такий самий тон надихав Раїча і коли він переписував сатири Антіоха Кантемира**** — палкого прихильника ідей Феофана Прокоповича, якого дошкульно критикував його Батько. «Регламент почали називати “проклятою книгою”»***** і знищили усі його зшитки [...]. У такий же спосіб реакція критикувала і буквар Прокоповича, який був огидним для прихильників старожитностей через гострі виступи проти марновірства і забобонів*****. Особливо гостро критикував «Буквар» прибічник староцерковної партії Димитріє Кантемир, який доводив, що ця книга написана не в дусі православ'я, а «двозначні і глузливі вислови щодо релігійних» питань у початковій книзі для дітей є недоречними. «“Буквар” старим звичаєм принижує священний порядок навчання, відповідно до якого після абетки вивчається часословець і псалтир, потім читається апостол і наприкінці Біблія»*****.

* Јуриј Пелешенко. «Јован Рајић и украинско песништво осамнаестог века», у: Зборник *Јован Рајић — живот и дело*. Уредила Марта Фрајнд. — Институт за књижевност и уметност. — Београд, 1997. — С. 271.

** Јован Рајић. *Трагедіа сиречь печална повѣсть о смерти послѣднего црѣ сербскаго Уроша патаго, и о паденіи сербскаго царства*. — Печатано при кралевск. Універ. Писмени Славено-Сербскі, въ Будимѣ, 1798. — С. 62.

*** Јован Рајић. *Бој змаја са орлови*. — Штампаріја Браће Јовановић, Панчево, 4.

**** Више о томе у: Мирјана Бошков «Кантемирова сатира “На состояние света сего. К солнцу” у рукописним зборницима Јована Рајића», у: *Зборник Матице српске за славистику*. — Св. 13. — Нови Сад, 1977.

***** П. Морозовъ. *Феофанъ Прокоповичъ какъ писатель. Очеркъ изъ исторіи русской литературы въ эпоху преобразования*. — СПб, 1880. — С. 266. Наведено према Мита Костић. Наведена праця. — С. 77.

***** Пыпынъ. *Исторія русской литературы III*. — СПб, 1902. — С. 355. Наведено према Мита Костић. Наведена праця. — С. 77.

***** Мита Костић. Наведена праця. — С. 77.

Варто відзначити, що «Буквар» і «Регламент», а в контексті ключових ідей просвітництва і «Плач Сербії» Йована Раїча, і «Плачъ Малія Россіи» Феофана Прокоповича, разом із жалем через напад зовнішніх противників на православ'я, містять спільну критику вад неученості і марновірства, внаслідок чого народ змушений жити у складних умовах.

Уведенням «Плача Сербії» в контекст «Трагедії» і на основі структурування алегоричної мотивної композиції як драми, так і вірша, Й. Раїч створює широку семантичну площину: хоч Сербія і впала, але не все втрачено, оскільки вона знає, де можна знайти втіху і надію на порятунок. Не лише з ракурсу нових політичних обставин, але й шляхом духовного навіювання і віри в те, що просвіченим розумом і чистим серцем (як пропагували володарі просвіченого абсолютизму Петро Великий і Катерина II та, відповідно, Марія Терезія і Йосип II) можна досягти спасіння душі, яке пропонували і володарі святого роду Неманичів. Таким посланням у кінці драми Йован Раїч певним чином «через плач» дає апологію просвіченого розуму, що в поєднанні із чистим серцем, сповненим справжньої віри, єдиний веде до спасіння.

Переклад Людмила Верещак